

VILÁG- TÖRTÉNET

9. (41.) évfolyam 2019. 3.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **BARANYI TAMÁS PÉTER**
AZ ENYHÜLÉS MEGHATÁROZÁSA A HIDEGHÁBORÚ
HISTORIOGRÁFIÁJÁBAN
- **HÁDA BÉLA**
EGYENSÚLYOZÁSTÓL A SZOVJETBARÁTSÁGIG
- **SZEGŐ IVÁN MIKLÓS**
A FINN TÖRTÉNELEM ÖT KIHÍVÁSA ÉS A FINN ELIT ÖT VÁLASZA,
1945–1990
- **DÉVÉNYI KINGA**
FORRADALMAK ÉS PUCCSOK AZ ARAB VILÁGBAN
A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN
- **DUDLÁK TAMÁS**
A SZARAJEVÓI MERÉNYLET HELYE A TÖRTÉNELEMBEN
- **SZEMLE**
BÓDAI DALMA, KOÓSZ ISTVÁN, KACZÚR ÁGNES,
BÍRÓ LÁSZLÓ ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Stefano Bottoni,
Katona Csaba, Martí Tibor
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos, Pók Attila, Poór János

9. (41.) évfolyam 2019. 3.

TARTALOM

Két szuperhatalom között. Kísérletek a mozgástér szélesítésére a hidegháború korszakában (Bíró László)	327
<i>Tanulmányok</i>	
Baranyi Tamás Péter: Az enyhülés meghatározása a hidegháború historiográfiájában	331
Háda Béla: Egyensúlyozástól a szovjetbarátságig. India szuperhatalmakkal szembeni politikájának evolúciója, 1947–1971	357
Szegő Iván Miklós: A finn történelem öt kihívása és a finn elit öt válasza, 1945–1990	389
Dévényi Kinga: Forradalmak és puccsok az arab világban a 20. század második felében. Paradigmatikus elemzés	423
<i>Műhely</i>	
Dudlák Tamás: A szarajevói merénylet helye a történelemben. Az első világháború okainak kontrafaktuális elemzése	467
<i>Szemle</i>	
A családtörténet-kutatás új útjain (Bócai Dalma)	485
Amikor gésának öltöztek a bálokon a lányok. A japán–magyar kapcsolatok történetéhez (Koósz István)	488
Magyarország és az arab világ, 1947–1989 (Kaczúr Ágnes)	491
Eszmélés és közösségépítés. Helyzetjelentések a magyar kisebbségi életről a királyi Jugoszláviában (Bíró László)	493

Jelen számunkat Bíró László szerkesztette

Az enyhülés meghatározása a hidegháború historiográfiájában

Golda Meir izraeli miniszterelnök egyszer értetlenségét fejezte ki, hogy „miért használnak erre egy ilyen puccos francia szót [*détente*], amikor van rá rendes angol kifejezés is: hidegháború”.¹ Meir megjegyzése nemcsak szellemes fricska, hanem egy kérdés lényegére irányítja rá a figyelmet: mennyiben tekinthető más korszaknak, más nemzetközi körülmények összességének az enyhülés periódusa, és mennyiben azonos a hidegháborúval.

Az alábbiakban megpróbálom visszafejteni a hidegháború és enyhülés vagy *détente* kifejezések használatának történetét, és megvizsgálni, hogy mennyiben nyújtanak megfelelő keretet az 1945 utáni egyetemes történelem vizsgálatához. Arra teszek kísérletet, hogy az enyhülést egyfajta nemzetközi keretként azonosítsam, melyben a korábbiaknál jóval inkább érvényesült a nemzetállami logika a blokkok integrációs nyomásával szemben. Az enyhülés, melyet korábban gyakran magából a szovjet rendszerből logikusan következő „lépcsőfoknak” tartottak vagy a szuperhatalmak kölcsönös érdekelismerésére vezettek vissza, ebben a kontextusban komplex nemzetközi viszonyrendszerre válik, melyben az egyes kisebb országoknak nemcsak a szuperhatalmakkal vagy az ideológiákkal, hanem egymással is közös nevezőre kell jutniuk. A probléma az, hogy az enyhülés értelmezése annak mindennapi használata ellenére is vitatott. Sőt abban a tekintetben sincs egységes nézet, hogy miként is értelmezzük a hidegháborút – amihez képest az enyhülés enyhülésnek tekinthető. Az alábbiakban tehát kívülről befelé haladva összegzem a hidegháború és az enyhülés régi és új historiográfiáját.

A hidegháború historiográfiája

Más nagy történelmi korszakoktól, eseményektől némiképp eltérően a hidegháború okait lényegében azonnal elkezdtek különböző módszerekkel vizsgálni. Európa, a Szovjetunió és Észak-Amerika értelmiségijeit azt fürkészte, hogy milyen lesz az új világrend a háború után, és miként kellene viszonyulni a másik domináns ha-

* A szerző az Antall József Tudásközpont kutatásvezetője és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK adjunktusa.

¹ Fink, 2017. 148.

talomhoz. „Keleten” is sok, a demokráciával rokonszenvező értelmiségi volt, de a „Nyugaton” még ennél is több olyan, aki marxistaként definiálta magát.² A marxizmus-hoz való viszony tehát meghatározó volt a historiográfiában is. A hidegháború első elemzői is ennek a törésnek a két oldalán értelmezték a hidegháború kialakulását: a kérdés pedig az volt, hogy ki a felelős a „nagy szövetség” felbomlásáért és az ellenségeskedés beállásáért.

A történészek hatása a közbeszédre ebben a tekintetben ekkor még nem volt annyira jelentős, mint más gondolkodóké, külpolitikai szakembereké. George F. Kennan „hosszú távirata”, valamint álnéven megjelent cikke a *Foreign Affairs* magazinban azóta is a legtöbbet idézett hidegháborús források egyike. Esszéjében Kennan annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a Szovjetunió politikája egyáltalán nem a világháború elterjesztését célozza, hanem a klasszikus cári expanzív külpolitikát folytatja, és agresszív terjeszkedésén az egyenlőség eszméje csak „fügefalevél”. Ez az értékelés szellemi muníciót adott azok számára, akik a marxista állásponttal akarták felvenni a versenyt: nem lehet a sztálini Szovjetuniót az egyenlőség bajnokának tekinteni, ha az egyenlőséget csak valódi céljai takargatására használja.³ Azt is érdemes azonban kiemelni, hogy Kennan elsősorban defenzív stratégiaként tekintett a feltartóztatásra, és burkoltan óvott a hidegháború militarizálásától. Később sokan vitatták Kennan „állítólagos előrelátását”, de ha nem is volna igaz, hogy a „hosszú táviratot” figyelmeztetésnek szánta, akkor is nagyon korán a hidegháború struktúra ellenzőjévé vált.⁴

Kennan műve, és még néhány más külpolitikai gondolkodóé, így az amerikai expanzióhoz szellemi alapot szolgáltató Walter Lippmanné meghatározó volt a hidegháború nyugati historiográfiája számára. A szovjet gondolkodás a marxizmus-leninizmus téziseit vette alapul: „A kapitalizmusban nem képzelhető el más alap a befolyási övezetek és érdekszférák, a gyarmatok stb. felosztására, mint az osztozkodásban részt vevők erejének, általános gazdasági, pénzügyi, katonai stb. erejének számbavétele. Az ebben az osztozkodásban részt vevők ereje azonban nem egyformán változik. (...) Tisztán gazdasági szempontból nem lehetetlen, hogy a kapitalizmus még egy újabb fázist fog elérni: a kartellpolitikának a külpolitikára való átvitelét, az ultraimperializmus fázisát.”⁵

Ezt az ultraimperializmust testesítette meg az Egyesült Államok 1945 utáni szerepe. A Szovjetunió felső körei számára marxista-leninista alapú eligazítást nyújtott a Kennanhoz hasonlított magas rangú diplomata, Nyikolaj Novikov, aki az amerikai külpolitika reális elemzését adta. Ez az elemzés később a sajátos szovjet *realpolitik* érvelési mintáinak egyik meghatározó munkájává vált.⁶ A történettudomány-

2 A nyugati, marxizmussal szimpatizáló értelmiség történetének némileg egyoldalú, de olvasmányos összefoglalóját adja Johnson, 2010. Ennél precízebb kutatáson alapul Judt, 2008, mely azonban kizárólag a francia értelmiséggel foglalkozik.

3 George F. Kennan „hosszú távirata” Moszkvából, 1946. február 22., valamint Kennan: *A szovjet magatartás forrásai*. 1947. július (részletek). In: Mezei, 2001. 214–224. és 239–244.

4 Lásd: Baranyi, 2011.

5 Lenin, 1981. 307., 281.

6 Novikov: *Az amerikai külpolitika a háború utáni időszakban*. 1946. szeptember 27. In: Mezei, 2001. 178–187.

ba Nyikolaj Inozemcev vezette be ezt a szemléletet, többek között *Az amerikai imperializmus és a németkérdés* és *Az USA külpolitikája az imperializmus korában* című műveivel.⁷ Ezek a külpolitika felső köreiből származó értékelések később szinte minden történeti műben hagytak lenyomatot.

Az első művek, melyek a szovjet–amerikai szembenállást taglalták, már 1946-ban megjelentek. Arnold J. Toynbee *The Prospects of Western Civilisation* című könyve már felvetette a konfrontáció lehetőségét a két szuperhatalom között,⁸ míg Walter Lippmann 1947-ben kiadott *The Cold War* című műve az első, amely a szót magát is tartalmazta.⁹ Különös színfoltot képvisel John Lukacs magyar származású amerikai történész, aki *The Great Powers and Eastern Europe* címmel már 1953-ban nagyon fontos értékelést adott a hidegháborúról, majd – talán elsőként ilyen címmel – 1961-ben megírta *A History of the Cold War* című művét.¹⁰ Az ő realista, tradicionalista, de nem oroszellenes irányvonala mindvégig fontos maradt a hidegháborús történetírásban, még ha politikai fogadtatása korlátozott is volt.

A nyugati, marxista ihletésű, „szovjetbarát” munkáknál ki kell emelni Edward H. Carrt, aki már 1945-ben foglalkozott a témával *Nationalism and After* című művében, illetve már 1946-ban *The Soviet Impact on the Western World* címmel írt a szovjeteknek a Nyugatra gyakorolt befolyásáról.¹¹ Vitájuk Arnold J. Toynbee-val Nagy-Britannia világban betöltött szerepéről különösen értékes korai vizsgálatát nyújtja a hidegháború elejének. Hasonló, bár történeti szempontból kevésbé jelentős írások születtek G. B. Shaw, Samuel Webb és Florence Webb tollából is. A szintén baloldali elkötelezettségű A. J. P. Taylor ekkor még főleg a BBC rádióadásaiban lépett fel az „amerikai imperializmus” oldalán való kiállítás, így például a koreai háborúban való részvétel ellen. Ahogy a hidegháború amerikai „ortodox” értékelését a Kennan-távirathoz köthetjük, úgy az európai baloldali értelmiség gondolatai a második világháború tapasztalataiból eredeztethetők.

A legfontosabb kérdés 1947 után az volt, hogy ki indította a hidegháborút, hogyan lehetett volna elkerülni, és hogyan lehetne véget vetni neki. A „hagyományos”, esetleg „ortodox” vagy „tradicionális” történettudomány mindkét oldalon a „másik felet” hibáztatta: a szovjet és a marxista történészek az amerikai imperializmus terjeszkedését, a Szovjetunió nem egyenrangú félként kezelését, a háború utáni „valódi demokratizálásra” tett ígérek elmaradását tették szóvá, míg az amerikai és az antimarxista történészek Kelet-Európa¹² szovjet megszállásában, a szovjet expanzív politikában és a kommunizmus alapvetően antidemokratikus természetében látták a választ. Herbert Feis 1960-as *Between War and Peace: The Potsdam Conference* című munkája például Sztálin potsdami politikájához köti a hideghábo-

7 Inozemcev, 1954; Inozemcev, 1960.

8 Toynbee, 1946.

9 Lippmann, 1947.

10 Lukacs, 1953; illetve Lukacs, 1961.

11 Carr, 1945; illetve Carr, 1946.

12 Kelet-Európa fogalmi megjelölése vitatott (lásd például Bottoni, 2014. 9–19.).

rú kialakulását,¹³ míg Carr vagy Toynbee idézett művei és a szovjet történettudomány az amerikai imperializmus és a monopoltőke természetét okolták.¹⁴

Az egyik oldalon revizionista fordulat következett be már az 1960-as években, míg a másikon mindez váratott magára legalább az 1980-as évek közepéig. A revizionista történészek az Egyesült Államok baloldali hagyományához csatlakoztak, és az 1960-as években fő jellemzőjükké vált, hogy kiábrándultak az ország világpolitikai szerepéből éppúgy, mint hazai demokratikus deficitjéből. A revizionizmus évtizede így nagyjából 1962 és 1972 közé tehető, amikor a vietnami háború elleni tiltakozási és a polgárjogi mozgalom tüntetési hulláma is magasra csapott. A revizionista történészek valójában szinte a korai marxista álláspontot tették magukévá, csak éppen annak merev doktrinerizmusa és önbeteljesítő módszertana nélkül: ezek szerint az Egyesült Államok okozta a hidegháborút, amely akár még korábban is kezdődhetett, hiszen a Szovjetunió története a forradalom elfojtásának kísérletével, az alternatív gazdasági rend elleni támadással indult. Az amerikai revizionizmus példái William A. Williams *The Tragedy of American Diplomacy*, Denna F. Fleming *The Cold War and Its Origins*, illetve Christopher Lasch *The Agony of the American Left* című munkái.¹⁵ A hangsúly ezekben a művekben a kapitalizmus és annak legerősebb megjelenése, az amerikai szabadpiaci kapitalizmus agresszív természetén, fennállása óta szovjetellenes politikáján, a gyarmati struktúrák (és akár a rasszizmus) mesterséges meghosszabbításán, valamint a szövetségesek és a „globális Dél” kizsákmányolásán van.

A hidegháború beállását teljes egészében az Egyesült Államokra terhelő iskola azonban adós marad azzal a ténnyel, hogy 1946-ig nem az USA, hanem London állt a leghűvösebb viszonyban a szovjetekkel, és Rooseveltt gyakran éppen Churchill-lel szemben egyezett ki Sztálinnal a nagy háborús konferenciák során. A revizionisták között megkülönböztethetünk mérsékelteket, mint Fleming, akik szerint az USA-ban a Truman-kormányzat és atomdiplomáciája akadályozta meg a békes együttélést, illetve radikálisokat, mint Williams, aki szerint az Egyesült Államok születésétől fogva expanzív politikát folytatott, amiben a hidegháború akár nem is hozott lényegi változást. Williams tanítványa, Walter LaFeber ezt a gondolatot továbbvitte, de új és a szovjetekkel szemben is kritikus keretrendszert alkotott – ma őt tekinthetjük a baloldali hagyomány legnívósabb képviselőjének. A fősodratú revizionista iskola a történettudományban ma már nem jelentős, bár eszmeileg sokat merít belőle a nemzetközi kapcsolatok kritikai iskolájának hidegháború-felfogása.¹⁶

Bár a szovjet történetírás nem, a nyugati marxista történetírás is átment fordulaton, mégpedig elsősorban Franciaországban és Olaszországban. A marxisták egy része ugyanis a szovjet modell helyett a demokratikusnak tartott formációk felé fordult. A szuperhatalmak nagy tervei többé nem tartották lázban Nyugat-Európa lakosságát, ami megfigyelhető az ellentétes irányú nagy társadalmi mozgalmakon is,

13 Feis, 1960.

14 A nemzetközi tanulmányok módszertanát alapul véve Csicsmann László elemzi a hidegháború megközelítési módjait: Csicsmann, 2001.

15 Williams, 1959; Fleming, 1961; Lasch, 1969.

16 A vita amerikai részéről nyújt kiváló és tömör összefoglalást: Frank–Magyarics, 1999. 363–367.

mint a republikánus mozgalom (gaulle-izmus),¹⁷ a párizsi és berlini diáklázadások, vagy akár a szélsőjobb- és szélsőbaloldali terrorizmus Olaszországban. Ezekben a mozgalmakban az volt a meghatározó nézet, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió „felosztották” egymás között Európát, és mindkettő birodalmi jelleggel működik, a saját ideológiai túlzásait terjesztve, nem pedig a valódi részvételi demokrácia és az emberi felszabadítás mellett téve le a voksát.¹⁸ Ezt röviden nevezhetjük a szovjet–amerikai kondomínium elméletének is. Alain Peyrefitte, Raymond Aron, sőt Fejtő Ferenc és egyes olasz értelmiségiek is ahhoz a csoporthoz tartoztak, amely a felettük lévő szuperstruktúrákat lényegében külföldi megszállásként fogta fel. Érdekes módon Olaszországban inkább a szélsőségek, míg Franciaországban főleg a politikai közép tette magáévá ezeket a gondolatokat. Ez a dél-európai revizionizmus, melynek a gaulle-izmustól a zöldmozgalmon át az eurokommunizmusig rengeteg leágazása keletkezett, szintén nagy súllyal esett latba a hidegháború későbbi historiográfiájában, főképp Európában.

Hozzájárult mindehhez a hidegháborús konvergenciaelméletek megjelenése is, melyek az 1950-es évek második felétől váltak népszerűvé. Ezek az elméletek különböző területekről érkeztek, és társadalmilag a két rendszer közötti különbségek elmosódását prognosztizálták (Saul Lilienstein, Jan Tinbergen). Egy másik csoport filozófiai kiindulópontból jutott arra, hogy a „totális rezsimek” vezette társadalmak alapja azonos, és így hosszú távon egybehajlók (Hannah Arendt, Bert Wolfe). Megint mások a technológia fejlődésével magyarázták az azonossági pontok megjelenését az úgynevezett „ipari társadalmakban” (John K. Galbraith, Raymond Aron, Walt W. Rostow).¹⁹ Olykor a frankfurti társadalomtudományi iskola is egy alapról közelítette meg a két rendszer totális irányítási kényszerét.²⁰ A konvergenciaelmélet különböző változatai szintén a két szuperhatalom együttes elítélése és a partikulárisan európai érdekek meghatározása felé terelték a közgondolkodás egy részét. Mindez Magyarországon is ismert koncepció volt, olyannyira, hogy az ismert közgazdász, Simai Mihály egy rövid könyvben cáfolta is a Szovjetunióhoz fűződő viszonyra káros következtetéseket.²¹

A két rendszer konvergencia és eleve hasonló jelenségeit vette figyelembe az amerikai Immanuel Wallerstein 1974 körül született világrendszer-elméletében. Világossá vált, hogy a szocialista rendszer nem tudott elszakadni a tőkés világrendszer-től, és így a marxizmus elmélet kiegészítésre szorult. Az Antonio Gramsci-féle társadalmi hegemonia elméletnek a történettudományra és a nemzetközi kapcsolatokra való kiterjesztése nagyon termékenynek bizonyult, napjainkban is az egyik legnagyobb hatású iskola. Ebben a rendszerben a hegemonia horizontális, kulcsszavai pedig a centrum és a periféria. A centrumtól függenek a különböző perifériák és félperifériák, melyek tehát hierarchikus viszonyban vannak, nem pedig dichotómiában, mint a kapitalista–kommunista szétválasztásnál, a világrendszer tehát nem

17 Soutou, 2009. 11–13.

18 Balogh, 2002.

19 Gáll, 1970. 1478–1479.

20 Marcuse, 1990.

21 Simai, 1969.

horizontális (a szocialista és a kapitalista rendszer „békés egymás mellett élése”), hanem vertikális, alá-fölrendeltségi. Az elmélet szerint a profitabilitás érdekében autonómiát nyerő területek önálló központként való megjelenése végül kikezdi a hegemon hatalmat.²² Ezzel az értelmezéssel a világrendszer-elmélet nemcsak jó megközelítést ad a *détente* korszakában kialakult világpolitikai mozgásokról, hanem eleve tagadja a kétpólusú struktúrát.

New Cold War History – betartott és megszegett ígéretek

Az 1990-es évek „levéltári fordulataival” egy új, szintézisre törekvő historiográfiai hagyomány jelent meg, az új hidegháborús történet (*New Cold War History*). Az amerikai John Lewis Gaddis nemcsak személyében népszerűsítette ezt a historiográfiai iskolát, hanem könyvcímeivel is: *Most már tudjuk* című kötete szerint új információk állnak már rendelkezésünkre. A „hidegháború új történetírása” azonban nem heterogén iskola, csak abban egységes, hogy minél többféle levéltári forrást próbál bevonni a kutatás spektrumába. Nincs kiáltvány, nincsenek egységesen megfogalmazott célok, a címke inkább egy új attitűdöt fejez ki: hogy az egyre több forrás egyre mélyebb elemzésre tesz képessé. Melyek azok az egyértelmű hatások, melyek egy új történeti hagyomány elkezdésére biztatták a kutatókat?

1. A hidegháború deklaráltan véget ért 1989 és 1991 között. Hirtelen a hidegháború története lezárt *történeti* korszakká vált.
2. A hidegháború utáni „új világrend” berendezkedése nagyrészt eltért az azt megelőzőtől, miközben fontos elemek megmaradtak. Mindez kiváló perspektívát nyújtott a korábbi rendszer értelmezéséhez is.
3. A nyugati demokrácia mint modell győzedelmeskedett a szocialista és a különböző posztgyarmati modelleken (talán a politikai iszlámot kivéve).
4. Esély nyílt a negyvenéves ideológiai vitáktól mentesen, „objektíven” történelmet írni.
5. Elsősorban a keleti levéltárak hirtelen megnyílásával új szempontokhoz jutottak a történészek.
6. A keleti és nyugati rendszerek összehasonlításánál elsősorban nem a különbségekre, hanem a hasonlóságokra lehetett koncentrálni, és így a Kelet–Nyugat szakadékot átívelő közös jelenségekre lehetett bukkanni.
7. A globalizáció hatása miatt a történészszakma soha nem látott mértékben fonódott össze, és ez megteremtette egy ténylegesen *nemzetközi* diplomáciatörténet-írás alapjait.
8. Posztmodern elemek vegyültek a korábban tisztán diplomáciatörténeti megközelítésbe: nemcsak a rakéták száma, hanem a *percepciójuk* is fontos lett, ami szintén újdonság volt a hidegháborús történetírásban.

²² Gerőcs, 2016. 69–72.

Mindezek a listázott jelenségek, melyek az én megfigyeléseimen alapszanak, természetesen léteztek korábban is, ám nem ennyire kimondottan és koncentráltan. Ezek a kiindulópontok világosan összefogják a *New Cold War History* hagyományát még akkor is, ha a valódi konklúziók szerzőről szerzőre változnak.

Az iskolaalapítónak is tekinthető John Lewis Gaddis arra is kísérletet tett, hogy összegezze, milyen következtetéseket vonhat le a történettudomány a levéltári forradalom nyomán. Ő ezt a következőképpen összegezte említett művében:²³

1. A hatalmi formák sokfélesége nagyobb hatással volt a hidegháborúra, mint maga az erőegyensúly: bár a Szovjetunió 1962-re minden más értelemben elveszítette már a hidegháborút, katonailag még nem. Miközben az amerikaiak minden dimenzióban megőrizték szerepüket, a szovjetek egydimenzióssá váltak.
2. Mindkét szuperhatalom birodalmat épített, igaz, más milyet: az amerikaiak „meghívásos birodalmával”²⁴ szemben a szovjetek meghódított birodalma állt szemben.
  - a) Azért lehetséges a „meghívásos birodalom”, mert a Szovjetunió elleni harcot sokan a gonosz elleni harcként képelték el;
  - b) és azért, mert a demokrácia hatékonyabbnak bizonyult, mint a kommunizmus.
3. A demokráciák adaptívabbnak és főleg realistábbnak bizonyultak, mint a diktatúrák.
4. A diktatúrák ellenben *diktatórikus romantizmus*ba menekültek, ami sok tekintetben önsorsrontónak bizonyult.
5. A nukleáris fegyverek tömege és jelentősége nyújtotta el 1962 utánra is a hidegháborút.

Látható, hogy Gaddis rendszere önmagában meglehetősen koherens, ugyanakkor rajta kívül kevesen osztják. Ha a levéltári forradalom más szerzőivel, így a *Cambridge History of the Cold War* történészeinek konklúzióval vetjük össze, egészen más eredményeket is találunk. A kontinentális Európa történészei – a cseh Vojtěch Mastný, a magyar Békés Csaba vagy a német Helga Haftendorn például – sokkal kisebb hangsúlyt fektetnek a nukleáris fegyverekre, mint az egymással farkasszemet néző konvencionális hadseregekre. A demokráciákba vetett hitet sem osztja minden hidegháborús történész, sőt a *New Cold War History* kiegyenlítő, mindkét oldalra odafigyelő terminológiája gyakran éppen arra a következtetésre jut, hogy bizonyos visszaélések, diszfunkcionalítások, ha aszimmetrikusan is, de mindkét rendszerben jelen voltak. A „meghívásos birodalom” kényelmesebb volta kétségtelen, de ez még nem jelenti, hogy az európaiak örömmel beleegyeztek volna. Erről William

23 Gaddis, 1998. 525–546.

24 A kifejezés Geir Lundestad norvég történésztől származik, és arra utal, hogy az „amerikai birodalom” nem kényszerítette Nyugat-Európára a szovjetellenes együttműködést, hanem a nyugat-európaiak szabad döntése vezetett az amerikai politikai, gazdasági, katonai dominancia elfogadásához. Vö. Lundestad, 1986. 263–277.

Roger Louis vagy Anne Deighton kiváló példákkal szolgál. A *New Cold War History* első ránézésre megfogalmazott konklúziói tehát inkább John Lewis Gaddis konklúziói, semmint az egész iskoláé.

Érdeemes megvizsgálni, hogy ennyi idő távlatából melyik ígérete vált valóra ennek az iskolának, és melyek maradtak betartatlanok.

1. Valóban képesek vagyunk lezárt *történeti* korszakként kezelni a hidegháborút.
2. A korábban stabilnak látszó „új világregnd” valójában nem sok időt ért meg, és inkább átmeneti jellegűnek bizonyult, nem „új normalitásnak”, ezért az ebből levont következtetések sem annyira időt állók.
3. A demokráciák világméretű győzelme a kettes pontból következőleg szintén nem megalapozott következtetés. Valójában a 2010-es évek a nyugati demokráciák megkérdőjelezését hozták el, és még nem is valamiféle világos alternatíva ellenében.
4. Nem sikerült ideológiamentesre csiszolni a történettudományt sem (valószínűleg nem is lehet), és éppen a hidegháború történéseire igaz az, hogy legtöbbjük egy-egy korábbi ideológiai irány finomított, modern változatát követi. Több történész politikai elemző is.
5. Új szempontok az új levéltári anyagok következtében nagyon is felbukkantak.
6. Nagyon is sikerült érvényesíteni a „Keleten is – Nyugaton is” szemléletet, a blokkok között inkább a hasonló, nem az eltérő struktúrákra koncentrálni.
7. Valóban nemzetközi történelmet írtak, de fontos aszimmetriával, mivel a kelet-európai történészek és történelem sokkal kisebb súllyal estek latba, mint nyugati párjuk.
8. A korábbiaknál valóban jobban érvényesültek posztmodern, percpációs szempontok.

Mint láthattuk, a gaddisi konklúziók jó részét nem fogadja el a történetírás, de a hidegháború új történetírása néhány ígéretét be tudta teljesíteni. A nem egységes *New Cold War History* egy nagyon fontos diplomáciatörténeti iskola, mely inkább azonban *módszer* és nem értelmezési keret. Módszerként, módszertani csomagként mindenképpen meghatározó napjaink tudományos életében.

Visszatérés a gyökerekhez

Ami a hidegháborús történetírás narratív elemeit illeti, vagyis hogy milyen történet-té, értelmezési tartománnyá áll össze az a rengeteg új információ, amit a hidegháború vége és a levéltári forradalom biztosít számunkra, más hagyományhoz kell fordulnunk.

Ahogy említettük, a hidegháború első értelmezőinek, politikatudósoknak, történészeknek első következtetései alapján Sztálin és a Szovjetunió expanzív lépé-

sei voltak felelősek a hidegháború kialakulásáért. Érdekes tény, hogy bár sok ka-nyart vett az általános historiográfia, az 1990-es évekre végül is hasonló álláspontra helyezkedett a történészszakma, hiszen mind a *New Cold War History*, mind mások (például Békés Csaba) vagy Sztálinhoz kötik már a hidegháború kialakulását is, vagy annak lebonthatatlanságát az 1950-es években. Sokan hangsúlyozzák ugyanakkor az amerikai percepciót is, mely túl nagy hangsúlyt fektetett a szovjetek nyugat-európai fenyegetésére, de említik az amerikaiak teljesen direkt birodalomépítési technikáit is. Ezekre jelentenek példát Warren I. Cohen, Michael Cox vagy Melvyn P. Leffler írásai.

Mindez visszavezet minket az első hidegháború-értelmezők egy speciális csoportjához, amelyet George F. Kennan neve fémjelez a leginkább. Ő már az 1946-os táviratban, majd az X cikkben is nagyjából hasonló értelemben foglalt állást, és már ekkor fontosnak tartott egyfajta „amerikai birodalom” megalapozását is. Kennan a nála sokkal liberálisabb, de sok kérdésben éleslátó Walter Lippmann mellett kiválóan bemutatja ezeket a szempontokat is, nagyjából hasonló konklúziókra jut, mint az évtizedekkel későbbi történészek.

A politikatudományt és a stratégiát azonban nem szabad összekeverni a történelemmel, ezért szigorú értelemben egyikük sem tekinthető valamiféle hidegháború-történeti iskola alapítójának. John Lukacs magyar–amerikai történész azonban, aki elsősorban nem ezzel a korszakkal foglalkozott, hidegháborús témájú levelezésével, egy-egy gyors megjegyzésével olyan friss és különleges értelmezését nyújtja a hidegháborúnak George F. Kennan alapján, hogy kénytelenek vagyunk meglátásait általánosságban a többi történeti iskola megállapításai fölé helyezni. Lukacs szorosan nem foglalkozott a hidegháborúval, de a nemzetközi kapcsolatok elméletével, a második világháború következményeivel, a brit és amerikai birodalmisággal, Kelet-Európa szovjetizálásával igen, s olyan hasznos stratégiai meglátásokat tett a hidegháború történetével kapcsolatban, hogy külön említeni kell.

Nemzetközi enyhülés – rendszeren belüli vagy kívüli jelenség?

Az „enyhülés”, a *détente* nem jelent elég szilárd keretet, hiszen sem kronológiai, sem logikai, sem eszmetörténeti konszenzus nincs arról, hogy mit értünk enyhülés alatt. A keretrendszer megértése érdekében érdemes áttekinteni a politikai és történet-tudományi vitákat, melyek az enyhülés fogalmát és kronológiai határait érintik.

Már az enyhülés (*détente*, *разрядка*) szó meghatározása sem egyszerű, amit részben politikai vonatkozásai, részben soha ki nem forrott, mindig alakuló jellege is homályossá tesz. Az enyhülés és a „hidegháborús helyzet” „lehűlése” vagy „felforrósodása” kezdettől fogva annak a kérdése is volt, hogy a szemlélő mennyiben tekintette a hidegháború struktúráját természetesnek vagy manipuláltnak, mekkora morális tartalmat tulajdonított az államok viselkedésének a béke és konfrontáció kérdésében, illetve mennyire volt meggyőződve egyik vagy másik fél morális felsőbbrendűségéről. Ezeknek a kérdéseknek a révén szétszalazható egy sor olyan

attitűd, mely logikailag megelőzi az enyhülésről való politikai vagy történeti kérdés-feltevéseket.

A második világháború szörnyűségei után sokan úgy vélték, hogy a létrehozandó új világrendnek alapvetően békésnek és kooperatívnak kell lennie, az államok egymás közötti vitás ügyeit pedig tárgyalással és kompromisszumokkal kell megoldani. Az „agresszor”, akárcsak a két világháború közötti multilateralizmus nyelvezetében, olyan hatalom, amely önérdékből és gátlástalanságból felrúgja a mindenki által elfogadott nemzetközi rendet és normákat. Különösen erős megjelenési formáját nyújtotta az agresszornak a náci Németország, a fasiszta Olaszország és a birodalmi Japán. A szovjetek szóhasználatában 1945 után a harcászati utalásokat, a szovjetekkel szembeni „feltartóztatás politikáját”, egyáltalán a konfrontatív szemléletet, agresszióknak és uszításnak bélyegezték. Szemléletük szerint a hidegháború nem természetes fejlemény volt, hanem az amerikai imperialisták felépítménye, amely az emberek uszítására és a szocialista világ elszigetelésére törekszik. Rákosi Máttyás például így látta a hidegháború kialakulását: *„Ezek az imperialista hangok bizonyos korlátolt, körülhatárolt célok érdekében folytatandó háborúra akartak irányt venni. Most már megértjük, hogy ilyen korlátolt és körülhatárolt cél lett volna a népi demokráciák leszakítása a Szovjet oldaláról. És az is világos számunkra, hogy az a hidegháború, az a fokozódó kardcsörtetés, amelynek a berlini léghíd csak egy része volt, hozzátartozott a terv előkészítéséhez.”*²⁵

A hidegháború tehát mesterséges, az uszítás morálisan elítélendő, a szembenállásban pedig a Szovjetunió erkölcsileg egyértelműen felsőbbrendű. Az enyhülés tehát – hacsak nem valamiféle „imperialista trükk” – mindenképpen üdvözlendő dolog, sőt az enyhülés és a hidegháború egymás ellentétei, illetve egy skála egy-egy végpontját jelentik. Mi az oka akkor, hogy a Szovjetunió és a szocialista világ maga is konfrontatívan áll az Egyesült Államokhoz és a nyugati szövetségesekhez? A szovjet diskurzus értelmében a konfrontáció valódi oka a szocialista és a kapitalista rendszerek közötti versengés, mely ugyan determinált módon a szocializmus győzelmével fog végződni, mégis a keleti blokk állandó erőfeszítéseit igényli. Az enyhülés az államok feladata, sőt kötelessége – a szocializmusnak azonban folyamatosan harcban kell állnia a kapitalizmussal. Leonyid Brezsnyev pártfőtitkár így fogalmazott az SZKP XXV. kongresszusán: *„Mert teljesen világos, hogy az enyhülés és a békés egymás mellett élés csak az államközi kapcsolatokra vonatkozik. Az enyhülés nem szünteti meg és nem is szüntetheti meg az osztályharc törvényeit. Senki sem várhatja el, hogy a kommunisták, tekintettel az enyhülés vívmányaira, belenyugodjanak a kapitalista kizsákmányolásba.”*²⁶

Amerikai szempontból a hidegháború értelmezése sokkal diverzifikáltabb volt. A kezdeti időszakban Henry Wallace és a *New Republic* köreinek liberálisai az USA fegyverkezését és agresszív világhatalmi terveit kárhoztatták. Wallace Truman elnökhöz írt nyílt levelében a bizalom helyreállítását tekintette a nemzetközi rend-

25 Rákosi Máttyás: *A Rajk-bandáról*. [Beszéd az MDP nagybudapesti aktívájának 1949. szeptember 30-i értekezletén.] In: Rákosi, 1951. Elektronikus változat: <http://mek.oszk.hu/04300/04351/04351.htm#9> (letöltés: 2019. február 25.).

26 Idézi: Fischer, 2014. 299.

szer alapjának.²⁷ Igaz, a wallace-iánus nézőpont gyakorlatilag eltűnt Kelet-Európa szovjetizálása, majd még később a mccarthyizmus ultrajobboldali politikai klímája alatt. A Republikánus Párt java része és főleg a Joseph McCarthy-féle populizmus a hidegháborút egyértelműen a szovjet rosszindulatra adott válaszként értékelte. Akik szerint a nemzetközi rendszer velejárója a konfrontáció (például a realisták), általában sokkal elnézőbbek voltak a struktúrával. Akár George F. Kennan,²⁸ akár Walter Lippmann²⁹ vagy Hans Morgenthau³⁰ írásait olvassuk, a hidegháborút politikai realitásként és struktúráként értékelték, és bár különböző álláspontokra helyezkedtek, a Szovjetuniót nem ítélték el állami viselkedése miatt (bár belső rendszerét elítélték). Az 1960-as évek revizionistái megint másként látták a kialakult helyzetet: gyakorlatilag a wallace-iánus álláspont felelevenítésével és megsokszorozásával úgy vélték, hogy az Egyesült Államok valóban az az agresszív katonai szörnyeteg, aminek a szovjet propaganda lefestette, és a hidegháború így valóban mesterséges, de amerikai felépítmény. Minthogy az 1960-as években a szocialista világgal való „kiegyezés” a mindennapokban is láthatóvá vált, az 1970-es évek második felétől felívelő neokonzervatív politikai mozgalom erkölcsileg értékelte az enyhülést, egyenlőségjelet téve közé és a megbékéltetés (*appeasement*) politikája közé.

Az amerikai attitűdök tehát különbözőek voltak, de nagyjából megfogalmazható, hogy aki szerint a hidegháború pusztán mesterséges képződmény, az a morális felelősséget vagy a szovjetekre (McCarthy, neokonzervatívok), vagy az amerikaiakra (wallace-iánusok, revizionisták) terhelte, és így az enyhülést az első kategória *appeasement*-nek, a második kategória pedig a „dolgok normális működésének” tekintette, nagyjából a szovjetek álláspontját elfogadva. Azok számára azonban, akik a nemzetek közötti versengést természetesnek fogadták el, a hidegháború inkább egy elkerülhetetlen strukturális jelenség volt, melyet ezért morális kategóriákban nem érdemes megítélni. Mivel ez utóbbi, realista alapú álláspont képezte az alapvető álláspontot, ezért levonhatjuk azt a kétségtelenül elnagyolt, de találó következtetést, miszerint az enyhülés a szovjet vélemény szerint a rendszeren kívüli jelenség, sőt a rendszer ellentéte; az amerikai szerint viszont az enyhülés a rendszer része, megvívásának egyik formája. Richard Nixon elnök már beiktatási beszédében arról szólt, hogy az enyhülés kiszámítható és nem konfrontatív, ugyanakkor nem törekszik arra, hogy mindenkit az Egyesült Államok „barátjává” tegyen. *„A konfrontáció időszaka után belépünk a tárgyalások időszakába. Tudja meg minden nemzet, hogy kormányzatunk idején a kommunikációs csatornák nyitva fognak állni. (...) Nem várhatjuk, hogy mindenkit a barátunkká tegyünk, de megpróbálkoztunk azzal, hogy senkit ne tegyünk az ellenségünké.”*³¹

Melvin Laird egykori védelmi miniszter egy másik alkalommal így fogalmazott: *„Az emberek időnként félreértik ezt a szót. Ha détente-ban lennének a feleségem-*

27 Henry A. Wallace: Achieving an Atmosphere of Mutual Trust and Confidence. 1946. július 23. Lásd: *History Matters*. <http://historymatters.gmu.edu/d/6906/> (letöltés: 2019. február 25.).

28 Lásd: Mezei, 2001. 214–224. és 239–244.

29 Lippmann, 1947.

30 Cesa, 2009.

31 Idézi: Hanhimäki, 2008. 506.

mel, valójában nagyon is közel állnánk a váláshoz.”³² A legelterjedtebb amerikai felfogást több szövetséges politikus magáévá tette, különösen a politikai jobboldalon. Legjobb kifejeződése egy izraeli szövetséges, Golda Meir nevéhez fűződik: „Nem értem, miért használnak erre egy ilyen puccos francia szót, amikor van rá rendes angol kifejezés is: hidegháború.” Hogy mennyire a rendszer részének tekintették az enyhülést, arra jó példa Henry Kissinger 1976-os értékelése is (néhány hónappal Breznszjev imént idézett értékelése után): „Semmilyen politika sem fogja a közeljövőben, s talán sohasem, kiküszöbölni az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti versengést és kibékíthetetlen ideológiai különbségeket. Nem fogja az összes érdeket sem egy platformra hozni. Egy elhúzódó folyamat részesei vagyunk, amelynek megvannak a maga elkerülhetetlen hullámhegyei és hullámvölgyei. Nincs azonban alternatívája annak a politikának, amely megbünteti a kalandorságot és bátorítja a mérsékletet. Ugyan miféle politikai irányvonalat javasolnak ennek az országnak azok, akik olyan folyékonyan papolnak »egyirányú utcáról« vagy »kezdeményező engedményekről«?”

Összefoglalva tehát az amerikai fősodor álláspontját, az enyhülés a hidegháború természetes velejárója, a konfrontatív szakasz tárgyalásos szakasszal való felváltása, a közös érdekek védelme, a stabilitás védelme a kalandorsággal szemben. A konfrontációnak ez tehát nem az ellentéte, hanem egy másik síkon való folytatása – míg az uralkodó szovjet álláspont szerint az enyhülés a hidegháború ellentéte a nemzetközi kapcsolatokban. A feszültség mértékét az „imperialisták” háborús érdekeik szerint alakítják.

Az enyhülés kronológiai határai

A *détente* szó maga az amerikai közbeszédben leginkább az 1970-es évek elején jött divatba, és elsősorban a Nixon-kormányzat újszerű megközelítését kívánták vele leírni. A *détente* szó azonban már sokkal régebb óta a francia köznyelv része, sőt De Gaulle elnök politikájának egyik meghatározó iránya volt.³³ A későbbi évek historiográfiai kutatásai alapján egyre újabb és újabb enyhülési periódust határoztak meg, az 1960–1970-es évektől hátrébb nyúlva: először is az 1954–1958-as „hruscsovi enyhülést” (*Khrushchev Thaw, хрущевская оттепель*), illetve a Berija-féle enyhülést 1953-ban. A Nixon–Kissinger-féle *détente* politikájának elemzői nem felejtik el megjegyezni, hogy a politika „eszmetörténeti gyökerei” magánál a kormányzat időszakánál messzebbre nyúlnak vissza, sőt maga Nixon elnök is alapvetően európai szellemi hatásként összegezte egy 1967-es beszédében az enyhülés iránti politikai igényt.³⁴

A magyar és a nemzetközi szakirodalom sokféle időbeli kategorizálással él az enyhüléssel kapcsolatban. A hazánkban talán legnagyobb hatású szakkönyv, Fischer Ferencnek *A megosztott világ* című atlasza például a következő fejezetcímeket használja:³⁵

32 Laird, 1999.

33 Garadnai, 2005.

34 Schulzinger, 2010. 374–75.

35 Fischer, 2014. 1. tábla.

- I. Az „első antagonisztikus kooperáció” (1941–1947)
- II. A „klasszikus” hidegháború (1947–1962)
- III. A „klasszikus” hidegháborútól a békés egymás mellett élés felé: az átmenet évei – az „első kooperatív konfrontáció” (1962–1969)
- IV. A enyhülés, a détente korszaka – a „második antagonisztikus kooperáció” (1969–1975)
- V. Az enyhülés megtorpanása – a „második kooperatív konfrontáció” (1975–1979)

Fischer Ferenc arra hívja fel a figyelmet, hogy az USA és a Szovjetunió kapcsolatában a konfrontáció is kooperatív volt, és a kooperáció is mindig konfrontatív. Az enyhülést 1969–1975 közé, majd a megtorpanását 1975–1979 közé teszi, illetve korábban, 1962–1969 között az „átmenet éveiről” beszél. A felosztás hibája ugyanakkor, hogy nem tulajdonít különösebb jelentőséget Sztálin halálának, sem Nyikita Hruscsov 1950-es évekbeli enyhülési szándékai nem jelenhetnek meg. Szintén nagy hatása a Horváth Jenő, Paragi Beáta és Csicsmann László nevével fémjelzett nemzetközi kapcsolatok tankönyv,³⁶ mely a történeti hagyományoktól némiképp eltérően kétféle enyhülést különböztet meg: törekeny és nem törekeny *détente*-ot. Ebben a felosztásban 1962–1969 között a törekeny *détente*, 1969–1975 között a *détente* időszaka, míg az 1975–1979 közötti éveket itt is a „*détente* megtorpanásának” nevezik.

A legnagyobb hatású Békés Csaba munkássága, aki újító módon határozta meg az enyhülés fogalmát 2012-es nagydoktori munkájában,³⁷ illetve egy sor, ehhez kapcsolódó tudományos cikkben. Békés úgy véli, hogy 1953 a legfontosabb választóvonal a hidegháború történetében, ami után már semmi nem maradt ugyanolyan – ez pedig visszavezet minket a hidegháború kialakulásáról szóló legkorábbi vitákhoz és azok feloldásához. Úgy tűnik, a történettudomány egyre inkább megértette Sztálin szerepét a hidegháború kialakulásában – Békés Csaba pedig felismerte Sztálin halálának elsődleges szerepét az enyhülés kialakulásában.

Más történeti hagyományok ismét másként korszakolják a hidegháborút. Garadnai Zoltán például rámutat arra, hogy a francia iskola hajlamos a hidegháború végét 1962-re tenni, és onnantól az enyhülés korszakát számolni.³⁸ Ilja Ehrenburg, a sztálini korszak egyik ideológiailag is fontos író-publicistája 1954-ben *Olvadás* (Оттепель) címmel adott ki könyvet, amit azóta is a szovjet irodalomnak a totális diktatúrától való eltávolodásaként jegyeznek. Ennek francia fordítása, a *Déjel* inspirálta a francia történészeket az olvadás kategóriájának bevezetésére. Egy elterjedt francia felosztás szerint a kubai rakétaválságtól a két német állam kormányfőjének erfurti találkozásáig tartott a *déjel* (1962–1970), Erfurttól Helsinkig pedig a *détente* (1970–1975).³⁹ Ez a felosztási logika természetesen emlékeztet az előbb is tárgyalt, a magyar nemzetközi tanulmányokban használtra, ahol a „törekeny” *détente* előzi meg a voltaképpeni enyhülést.

36 Horváth–Paragi–Csicsmann, 2014.

37 Békés Cs., 2012. 5–16.

38 Garadnai, 2005. 16.

39 Bergeron, 1992. 46–48.

Mások, a *New Cold War History* szellemi áramlatában, szintén elismerik 1962 fontosságát: hangsúlyozva, hogy a szuperhatalmak közötti egyre súlyosabb konfrontációk (1958–1962) során belátott igazsággá vált a kooperáció kényszerre.⁴⁰ Az amerikai neokonzervatív hagyomány – és ennek nyomán sok jobboldali európai és amerikai publicista a mai napig – Jimmy Carterhez köti a *détente* fogalmát, aki azt ugyan valóban hangsúlyozta, de egészen más összefüggésben. Az emberi jogok ügyének világméretű előrevitele és a morális alapú külpolitika, mely éppen Carter elnöksége alatt vált amerikai prioritássá,⁴¹ éppen ennek mond ellent. Sőt az 1979. év sokkhatásai Iránban és Afganisztánban már felszámolták a *détente* maradékát is, vagyis még a Carter-évek alatt.⁴² Sokan, elsősorban a későbbi amerikai jobboldalon, Jimmy Cartert azonosítják a „megalkuvó enyhüléssel” és Ronald Reagant a konfrontatív igazságkereséssel.⁴³

Elismerve Sztálin halálának központi jelentőségét, de a későbbi fejlemények korszakoló jellegét is kiemelve, a következőkben az enyhülést az 1963 és 1975 közötti időszakra vonatkoztatom. Nem nyitva új frontot a *détente* vagy enyhülés korszakolásában és kronológiájában, ezt az időszakot több szempontból is egyként értelmezhetőnek és relevánsnak tartottam. Svetlana Savranskaya és William Taubman könyvfejezete a *Cambridge History of the Cold War* második kötetében szintén ilyen időhatárokkal tárgyalja ezt a korszakot, amelyet úgy ír le, mint folytonos „mozgást a hidegháború legveszélyesebb epizódjától, a kubai rakétaválságtól a *détente* csúcspontjáig, 1975-ig”.⁴⁴ Az enyhülés kialakulásában valóban logikus az 1962-es kubai rakétaválság utáni kooperatív szakaszt kiemelni, sőt egyes szerzők revideálják John F. Kennedy alapvetően rugalmatlan hidegháborús személyiségét is, és kiemelik 1962 végétől az enyhülésben érdekelt politikai lépéseit.⁴⁵ Más szerzők a szovjetek szerepét hangsúlyozzák: Hruscsov sokszor kiszámíthatatlan, ám Kuba után mindenképp megegyezést kereső nézőpontja mellett fontossá vált Brezsnyev konzervatívabb, rátartibb harca a Szovjetunió paritásának elismertetéséért és a nyugodt nemzetközi környezetért, mint azt Vladimir Zubok több művében olvashatjuk.⁴⁶

Enyhülés három megközelítésben

Túl a fent említett korszakolási problémákon, az enyhülés meghatározását nehezíti, hogy három alapvető értékeléssel találjuk szembe magunkat, melyek gyakran össze is folynak, miközben a világos értelmezéshez fontos őket különválasztani. Ez a há-

40 Például Gaddis, 1998; Naftali–Fursenko, 1997.

41 Mitchell, 2010. 66–88.

42 Cohen, 1993. 213–218.

43 Az 1970-es évek neokonzervatív irodalmához lásd: Békés M., 2014.

44 Savranskaya–Taubman, 2010. 134.

45 See, 2002. 161–194.

46 Zubok, 2008. 427–447.

romféle megközelítés az európai, a szuperhatalmi és a globális enyhülés szintjeit vizsgálja.

Globális enyhülés alatt azt a folyamatot lehet érteni, ami talán nem is bontakozott ki igazán soha, és ami egyrészt a két ideológia közötti világméretű megbékélést, az egymás mellett élés igényét fejezte ki, vagyis azt az illúziót, hogy a két vilárendszer ideológiai és stratégiai érdekellentéteik ellenére egymás mellett tud létezni államközi szinten. Ez a megközelítés a különböző konvergenciaelméletek alapjául is szolgált. Az enyhülés, ha tényszerűen be is következett Európában és a szuperhatalmak között, a harmadik világban nem, és ez jórészt meggátolta valamiféle átfogó, a rendszereket egymás irányába „hajlító”, konvergenciaalapú *détente* létrejöttét. A globális enyhülés képe azonban elég erős volt ahhoz, hogy sokan elutasítsák egy konfrontatívabb politika jegyében – ne feledjük, hogy az új jobboldali mozgalmak egyik fő csapásiránya az enyhülés átfogó stratégiai és morális bírálata volt.⁴⁷ Sőt nemcsak a jobboldal, a baloldal is támadta az enyhülés alapvetően stratégiai jellegű megközelítését, csak más elméleti alapokról. Henry Kissinger a visszaemlékezéseiben azt írja, hogy az emberi jogok ügye vált Nixon politikája összes ellenzőjének központi témájává, legyenek jobb- vagy baloldaliak.⁴⁸ A globális enyhülés – bár kétségkívül mutatkoztak jelei már a „békés egymás mellett élés” lenini elve óta, világpolitikai szinten pedig a Vietnamból való amerikai kivonulás alátámaszthatta volna – valójában soha nem honosodott meg, a konvergencia pedig csak annyiban volt lehetséges, amennyiben mind az amerikai, mind a szovjet érdekszféra belpolitikai válságokkal küzdött. Minthogy látni fogjuk, a *détente* részben éppen a tömbön belüli gyengeségekkel való szembeszállás, a belső erősödés eszköze volt, ez önmagában tette lehetetlenné a konvergencia, a globális enyhülés kibontakozását, hiszen az erősödés önmagában erodálta a felek megegyezési szándékát.

A szuperhatalmi enyhülés egyértelműbb dolog, mivel fogalmi zavarossága és kísérleti jellege ellenére kimondott és célzott szuperhatalmi cél volt. Ahogy korábban láttuk, Brezsnyev és a különböző amerikai elnökök (Kennedy, majd Nixon) személye önmagában garancia volt arra, hogy a kapcsolatok tartósan javuljanak. Az 1972-es, a szovjet–amerikai kapcsolatokat szabályozó 12 pontos alapelvek, a különböző fegyverzetkorlátozási szerződések olyan képet alakítottak ki a szuperhatalmokról, mint amelyek felelősséggel és megbízhatóan intézik „közös ügyeinket”, a globális problémákat.⁴⁹

Mindez egyáltalán nem altruizmus volt a részükről: a szovjetek el akarták érni a stratégiai paritást, legitimitációt kívántak szerezni Kelet-Európában, presztízs-szempontról teljesen egyenlő félnek kívántak mutatkozni az USA-val, miközben saját életszínvonalukat és a blokk életszínvonalát akarták emelni. Ehhez hozzátartozott a Kína felől jövő fenyegetés is. Egyértelmű volt, hogy mindezt a szuperhatalmi enyhülés keretében tudják elérni.⁵⁰ Amerikai részről hasonló volt a helyzet: a növekvő társadalmi feszültségek miatt megkérdőjeleződött az addig konszenzusos

47 Lásd: Békés M., 2014.

48 Kissinger, 2011. 1474.

49 Schulzinger, 2010. 381–382.

50 Savranskaya–Taubman, 2010. 134.

expanzív politika, a gazdasági-társadalmi átalakulások miatt nagyobb állami kiegyensúlyozó erőre volt szükség otthon, miközben olyan terhek kötötték le a költségvetést, mint a vietnami háború. A *détente* egyik kulcsmomentuma az a kissé naiv képzet, miszerint orosz segítséget kell szerezni a Vietnamból való kivonuláshoz.⁵¹ Ennek a képzetnek is két szintje van, hiszen gyakorlati értelemben Moszkva politikai nyomásgyakorlására gondoltak, hogy Hanoi üljön tárgyalóasztalhoz az amerikaiakkal. Ez az értékelés messze nagyobb befolyást tulajdonított a szovjeteknek, mint amilyenrel valójában rendelkeztek, és nem vette figyelembe a Vietkong és Kína szerepét. Egy másik szinten mégis releváns volt, mivel az is segítséget jelentett, ha a vietnami visszavonulást Moszkva nem használja ki további terjeszkedésre Délkelet-Ázsiában. Minthogy az 1960-as évek végére meggyőződtek róla Washingtonban is, hogy a vietnami háború nem a szovjet világhódító érdekekről, hanem azoknak a kínaiakéval való ütközéséről szól, illetve felszabadító, nacionalista jelenség, eldönthették végre, hogy végrehajtják a vietnamizációt az enyhülés jegyében.

Látható tehát, hogy az enyhülésre mindkét szuperhatalomnak szüksége volt, mind stratégiai, mind belső problémáik miatt. Az egyik legjobb megfogalmazás, ami a nemzetközi enyhülést értelmezési keretbe helyezi, John Lukacstól származik: *„Ötven évvel korábban a britek arra a következtetésre jutottak, hogy birodalmi szerepkörüket és európai befolyásukat csak akkor tarthatják fenn, ha megosztóznak a világon az amerikai hatalommal. Most az amerikaiak vonták le a következtetést, hogy a számukra kívánatos világrend biztosításának egyedüli módja, ha a Szovjetunióval osztoznak meg a világ felett, mégpedig ama választóvonal mentén, amelynek áthágását az oroszok részéről nem tűrnék el. Nagy különbség persze, még ha nem is sorsdöntő, hogy a brit és az amerikai birodalmat annak idején baráti viszony kapcsolta egymáshoz, a tárgyalt időszakban viszont az Egyesült Államok és a Szovjetunió szemben állott egymással.”*⁵² A szuperhatalmi *détente* tehát egyrészt a kondomínium eszköze, a világ újrafelosztása és annak fenntartása, ezt sokan sok helyen leírták. Lukacs éleslátása továbbmegy, és a Brit Birodalom 1945–1947-es átvételéhez hasonlítja a *détente*-ot és a kondomíniumot, és ezzel a kondomínium képzeténél aktívabb és kompromisszumokkal járó lépésnek mutatja az enyhülés kialakulását.

Európai megközelítésben az enyhülés először is a De Gaulle-i Franciaország, később pedig az egyre kevésbé adenaueri NSZK politikája, mely arra irányult, hogy visszanyerjék mozgásterük egy részét, majd később az egészséges európai politika alapja lett. A koncepció eredetileg Charles de Gaulle tábornokhoz, az Ötödik Köztársaság elnökéhez köthető, ezért az ő enyhüléssel kapcsolatos nézeteit, nyugati szövetséget érintő gondolatait kell megvizsgálnunk. Henry Kissinger még 1965-ben így jellemezte De Gaulle gondolkodását: *„Való igaz, a Franciaország és az USA közötti vita részben a körül a filozófiai probléma körül csoportosul, hogy miképpen működnek együtt az országok. Washingtonban egy olyan rendszert erőltetnek, amely az önálló cselekvést gyakorlatilag ellehetetleníti azért, hogy mindegyik szövetségesnek kiosztja a teljes feladat egy kis részét. Párizsban viszont ahhoz ragasz-*

51 Schulzinger, 2010. 382.

52 Lukacs, 1992. 299.

kodtak, hogy a konszenzus csak akkor ér valamit, ha a partnereknek igazi döntési szabadságuk van.⁵³

Az amerikaiak ezzel szemben úgy vélték, hogy a szövetség végeredményben csakis integrációt jelenthet, a *One World* koncepciójának megvalósulását. Ahogy maga De Gaulle írta: „Ez azt jelenti, hogy az a rendszer, amelyet »integrációnak« hívtak, és amelyet a szabad világ idáig alkalmazott, az Franciaország számára már halott. (...) Magától értetődik, stratégiánkat a többiek stratégiájával együtt kell kidolgozni, mivel igen valószínű, hogy konfliktus esetén egymás mellett találnánk magunkat szövetségeseinkkel. (...) De mindenkinek legyen meg a saját feladata!”⁵⁴ Ebben az elképzelésben pedig Franciaország 1960-as évekbeli politikája nem más volt, mint a régi hegemonisztikus nagyhatalmi törekvések felélesztése.⁵⁵

A *One World*höz való ragaszkodás ideje azonban már lejárt,⁵⁶ sőt paradox módon a sikere okozta a bukását is. A második világháború végével kialakuló amerikai rendszer a *New Deal* globalizálása volt: a társadalom és a hadiipar állami koordinálásával hatalmas kapacitásokat szabadított fel. Európa és Japán dinamizálása fontos része volt ennek a modellnek, amit Giovanni Arrighi *welfare-warfare state*-nek (katonai-jóléti állam) nevez. Az új ipari központok létrehozása az 1960-as évek közepéig még az Egyesült Államoknak kedvezett, mert Európa és Japán az eszmék és az áruk felvevőpiacaként szolgált. Amikor ezek a központok az 1960-as évek közepén gazdasági kihívást kezdtek jelenteni Amerika számára, Washington a dollár leértékelésével válaszolt, majd később a dollárnak az aranyalapról való leválasztásával. Ez a pénzügyi és legitimitációs válság nagyban hozzájárult az USA hegemon szerepének leértékelődéséhez, a nyugat-európai országok önállóbb gazdasági-politikai szerepre ébredéséhez.⁵⁷

Európában az amerikai atyáskodást egyre többen érzékelték kihívásként, a szovjet-amerikai kondomínium megvalósulásának. Ezt először De Gaulle elnök ismerte fel, és így Willy Brandtnál vagy Richard Nixonnál korábban kérdőjelezte meg a hidegháború ortodoxiáját.⁵⁸ Megjegyzendő, hogy az enyhülés mint a hidegháború lebontására tett, liberális eszméktől vezérelt kísérlet, amely Brandt és környezete stratégiáján alapult, vissza-visszatérő elem a német szerzők értekezéseiben, ám ezek meggyőzően cáfolhatók.⁵⁹ Az amerikaiak vádja, miszerint De Gaulle visszatér a hagyományos nagyhatalmi politikához, sok szempontból igaz volt. Franciaország Európa vezető hatalmaként a mérleg nyelvének a szerepét kívánta betölteni a Szovjetunió és az Egyesült Államok versengésében. De Gaulle gondolkodásában központi szerepet játszott a *longue durée*, a dolgok hosszú időtartamban való vizsgálata. Éppen ezért nem is szánt különösebb szerepet az ideológiáknak, és kapcsó-

53 Lacouture, 1993. 367.

54 Gaulle, 2003. 158.

55 Gavin, 2001. 860., 868–869.

56 Suri, 2010. 460–481.

57 Arrighi, 2010. 23–27.

58 Costigliola, 1994. 168.

59 Lásd Douglas Selwege kritikáját a *Journal of Cold War Studies* 2016/3. számával kapcsolatban. Selwege, 2017.

latokat keresett a Szovjetunióval, valamint elismerte Kínát, amely éppenséggel kommunista volt, de ahogy ő mondta, az „örökkévaló Kínát” (*la Chine de toujours*) ismerte el.⁶⁰ A hidegháborút átmeneti és természetellenes időszaknak tartotta.⁶¹ Így fogalmazott: „Egész életemben láttam Nagy-Britannia erejét, Franciaországét, Németországét, Oroszországét, egy kicsit Olaszországét, előtte pedig Japánét. Ez egyensúlyt teremtett. Mára minden megváltozott. De Franciaország nem fogadhatja el, hogy a világ minden hatalmán két ország osztozzék. Mélyen, legbelül, minden ország egyetért velünk.”⁶²

A hosszú időtartamok, vagyis a *longue durée* jegyében abban is biztos volt, hogy az USA védelme nem lesz mindig elegendő a szovjetek ellen. A hosszú távot alapul véve elképzelhető volt, hogy az amerikaiak kivonulnak a kontinensről.⁶³ Az világos volt, hogy Amerika és a szovjetek nem támadnak egymásra, mert mindketten megsemmisülnének: „A kölcsönösség egyébként valóság, de úgy, hogy az elrettentés csak Oroszország és Amerika számára létezik. Csakhogy nem létezik a szövetségeseik számára. (...) De mi tartaná őket vissza attól, hogy bombáikat kettőjük közé, másképpen mondvá Közép- és Nyugat-Európára dobják?”⁶⁴

Úgy vélte, hogy egy nemzet kapcsolatainak az éppen aktuális hatalmi viszonyokon és érdekközösségen kell alapulnia. Egy beszédében feltette a kérdést: „Ki fogja kormányozni az Egyesült Államokat húsz év múlva és milyen rendszerben? És a Szovjetuniót? (...) Meg tudja mondani ezt valaki? Biztos, hogy senki.”⁶⁵ A NATO-n belüli önállóság kérdése tehát nemcsak az öncélú nemzeti *grandeur* miatt fontos, hanem azért, hogy senki ne hozhasson többé döntéseket Franciaország és Európa feje felett, az Egyesült Államok ne vonulhasson ki a kontinensről, mielőtt a francia elnök véleményével számolnia kellene. De Gaulle ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy nem bízhatja rá magát teljesen az Egyesült Államokra, mint azt tette oly sok európai állam. Mikor az amerikaiak felhívták a figyelmét arra, hogy országa két világhéberben is nagy segítséget kapott már tőlük, így válaszolt: „Az első világháborúban ezt csak három hosszú, nehéz, számára majdnem végzetes esztendő után kapta meg, míg a másodikban már eltiporták, mire önök beavatkoztak. Ezt a megállapítást ne vegye a legkisebb szemrehányásnak sem a részemről. Mert én, mint ahogy ön is, tudom, mit jelent egy állam földrajzi helyzetével, érdekeivel, rendszerével, közvéleményével, szenvedélyeivel, félelmeivel, tévedéseivel együtt. Segítséget nyújthat egy másiknak, azonosulni azonban nem tud vele.”⁶⁶

60 De Gaulle megjegyzése ránézésre a nemzetet emeli ki az állammal szemben: az „örökkévaló Kína” nem a Kínai Népköztársaság. Ennél azonban többet is jelent: a jövőben talán nem is népi demokratikus Kínát már a jelenben el lehet ismerni, mert nemzetállami szerepe sokkal nagyobb, mint az, amit a „világkommunizmus” számára nyújt.

61 Martin, 2012. 92.

62 Martin, 2012. 93–94.

63 Kennedy, ha nem is gondolta komolyan, ezzel fenyegetőzött is. Lásd: Gavin, 2001. 859.

64 Gaulle, 2003. 156., 164.

65 Lacouture, 1993. 430.

66 Gaulle, 2003. 165.

Végző soron az amerikaiak is tisztában voltak azzal, hogy a franciák sosem támogatnák velük szemben a szovjeteket.⁶⁷ Ha végül úgyis egymás mellett találják majd magukat, mi szükség van a semlegességhez közeli állapot fenntartására? Henry Kissinger szavait idézve: „De Gaulle elnök alacsony kockázatot és jelentős lehetséges előnyöket lát a politikai függetlenségben. (...) A semlegesek élvezik a szövetségesek védelmének nagyját...”⁶⁸ A Francia Köztársaság egy későbbi elnöke pedig így foglalta össze a tábornok politikáját: „A francia nagyságra való hivatkozásai jól meghatározott pedagógiai célt szolgáltak: visszajuttatni Franciaországnak azt a helyet, amelyet veresége folytán elvesztett. S az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával folytatott jogvitája is arra irányult, hogy az ezen országokhoz képest korábban fennálló egyensúlyi helyzetet állítsa vissza. De Gaulle tábornok nem egy illúziót próbált fenntartani, egy elvesztett pozíciót próbált visszaszerezni.”⁶⁹

Bár az „ötlet” De Gaulle-é, sokan mások is átültették a saját gyakorlatukba. A legszembetűnőbb példa a Német Szövetségi Köztársaság, mely legkésőbb 1966-tól keleti politikát kezdett kialakítani a szocialista tömbbel, majd a szociáldemokrata Willy Brandt kormánya a keleti szerződésekkel és az NSZK–NDK alapszerződéssel megújította azt.⁷⁰ Brandt úgy látta, De Gaulle kétféleképp is hatott az NSZK politikusaira: azokra, akik konkrétan „gaulle-isták” lettek, és azokra is, akik nem, hanem az *Ostpolitikot* vitték véghez, vagyis a jobboldalra (CDU/CSU) és a baloldalra (SPD) is. Akik támogatták De Gaulle nézeteit, „Nem értették meg, hogy a tábornok nem az ő európai nukleáris elrettentő erővel kapcsolatos álmaikat kergeti (De Gaulle határozottan elutasította az abban való német részvételt). Ugyancsak elsíklottak a mellett a tény mellett, hogy De Gaulle olyan enyhülési politikát szándékozott megvalósítani, amelyet a [Kereszténydemokrata] Unió soha nem fogadott volna el, és amely lényegében, sok tekintetben, a mi későbbi Ostpolitikunk előfutára volt.”⁷¹

A gaulle-ista politika tehát, mely a nyugati szövetségi rendszer fellazításával akarta Franciaország régi nemzetállami szerepét életre kelteni, az NSZK meghatározó politikai erejévé vált az 1960-as évek végére. Hasonlóképpen fontosak a *New Cold War History* számos történészének megállapításai (Anthony Kemp-Welch, Vojtěch Mastný, Vladimir Tismăneanu, Igor Cașu), melyek rámutattak a kelet-európai rezsimek folyamatos mozgástérnövelésére a hidegháború keretein belül, éppen ezekben az években. Békés Csaba kontribúciója ismét megkerülhetetlen: nemcsak először használta az „emancipáció” szót erre a folyamatra, hanem arra is rámutatott, hogy eredete 1954-re nyúlik vissza, és maguk a szovjetek kezdeményezték „aktív külpolitika” néven.⁷² Később az 1956-os magyar forradalom, a hruscsovi külpolitika általános keretei, valamint a Varsói Szerződés többoldalú intézményei segít-

67 Memorandum of Conversation, Washington D.C., 15 December, 1965. In: *FRUS*, 2001. Document 52.

68 Lacouture, 1993. 365.

69 Idézi: Horváth–Paragi–Csicsmann, 2014. 191.

70 Marc Trachtenberg úgy véli, hogy az atomsorompó-egyezmény mint egyfajta „rejtett német szerződés” tette lehetővé az enyhülés kialakulását, mivel a szovjeteknek nem kellett többé a fegyverkező, „militarista NSZK-tól” tartaniuk. Akár ezzel, akár a biztonsági konferencia összehívásának előrehaladtával, de 1966-tól valóban elindult az európai enyhülés. Lásd: Trachtenberg, 1999.

71 Kissinger, 1994. 733.

72 Békés Cs., 2012. 19–25.

ségével az 1950-es évek második felétől fokozatos kelet-európai „emancipációnak” is a tanúi lehetünk.⁷³

Ezzel érkezünk el ahhoz a ponthoz, ami a *détente*, az enyhülés éveit értelmezési keretté teszi. Mint láttuk, a szuperhatalmi enyhülés következtében Washington és Moszkva a világ kettős uralom alatt tartásában, a kondomíniumban volt érdekelt – ezzel ellentétben Európa országai, Keleten és Nyugaton különböző intenzitással, a nemzetállami szuverenitás és cselekvőképesség maximalizálásában, vagyis mozgásterük visszaszerzésében voltak érdekelték. Ez természetesen nem tüntette el a szövetségi hűséget vagy az elvi szilárdságot, de mindenképpen megkülönböztette a korszakot más korszakoktól, akár a hidegháború klasszikus éveitől, akár a kishidegháború éveitől. Kissinger így fogalmazta meg meglátásait a világrend megváltozásáról: *„Nos, most, hogy a kínaiak is benne vannak a képben, létrejött a háromszög. Ebben a háromszögben szeretném az Egyesült Államokat tenni a hölgy helyére. (...) Ismét öt hatalmat látok versengeni a viláгурalomért. Ezúttal nem Ausztria, Poroszország, Oroszország, Franciaország és Anglia az. Most az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Kína és – valamivel kisebb mértékben – Japán és Nyugat-Európa. Hadd nézzem meg, hogy meg tudom-e ismételni a 19. század diplomáciai teljesítményét abban az értelemben, hogy helyreállítsuk az ötszögletű egyensúlyt, valamint azt, hogy nem tudné-e teremteni, ha nem is évszázadokra szóló békét, de legalábbis segíteni a nemzedékekre szóló béke megteremtésében.”*⁷⁴

A kínaiak törekvése a nemzeti kommunizmus létrehozására és nagyhatalmi státuszuk Moszkvától független vindikálására, Charles de Gaulle „Jaltát meghaladó” politikája, a szövetségi rendszereknek szuverén, független országok részvételére szorítókozó nézete, ennek a szuverenitási koncepciónak egész Nyugat-Európára való áttérjedése tehát megteremtette az európai enyhülést. A tömbön belüli problémák, így például a prágai tavasz jelentette kihívás vagy a szövetségesek önálló útkeresése (például az OPEC embargója a nyugati országok ellen), tovább erősítették az enyhülési politika feltételeit. A szuperhatalmi enyhülés, amely az Egyesült Államok és a Szovjetunió belső feszültségeinek enyhítését és viláгурalmi szerepük megszilárdítását célozta, ehhez képest későbbi, független, de ezt kiegészítő elem volt.

Mindezek a fejlemények nemcsak a nemzetállami logikát hozták vissza a birodalmi vagy integrációs logikával szemben, hanem a világrend univerzalista elképzeléseit (szocialista internacionalizmus, amerikai ihletésű integráció) is maga mögött hagyta a nemzetállami, erőegyensúlyi koncepcióval szemben. Ebben az értelemben a *détente* visszatérés a hagyományos, vesztfáliai diplomáciához a szuperhatalmi, multilaterálisnak álcázott (ENSZ), de valójában kéthatalmi (USA/Szovjetunió) világrend-koncepcióval szemben. Mindez természetesen nem jelenti a bipoláris világrend végét, inkább csak elmozdulást feltételez ebbe az irányba, hiszen a multipolaritás még napjainkra sem valósult meg teljesen, nemhogy az 1960-as évek végén. Az enyhülés által megjelenített koncepció összefoglalva tehát így néz ki:

73 Békés Cs., 2010. 351–352.

74 Idézi: Fischer, 2014. 268.

- Az enyhülés okai
  - szovjet–kínai szakítás
  - De Gaulle politikai koncepciója
  - USA belpolitikai problémái a vietnami háború miatt
- Következmenyei
  - európai enyhülés (gaulle-izmus, *Ostpolitik*, Helsinki – nemzetállami törekvések)
  - szuperhatalmi enyhülés (1969–1975 – a *détente* évei – kondomíniumi törekvések)
- Értelmezési keret
  - az államok nagyobb mozgástérre vágnak
  - az államok külkapcsolatainak logikája nemzetállamivá válik
  - a nemzetközi rendszer elmozdul a bipolaritásból a multipolaritás felé

Ebben a megközelítésben tehát a *détente*, az enyhülés három megközelítésben is alkalmazható, és részben a hidegháború rendszerén belüli jelenség, részben azonban teljesen szembehelyezkedik a logikájával.

Összegzés

Az enyhülésnek ezt a korszakolását és értelmezését az is alátámasztja, hogy az enyhülés megszűnt már az 1970-es évek Afrikájában (ha egyáltalán létrejött valaha), a szuperhatalmi *détente* pedig az 1980-as évek elejére – az európai enyhülés azonban nem. Míg ugyanis a Szovjetunió és az USA addig „tartotta” alacsony szinten a konfrontációt, amíg ez a hasznára volt, az európai országok elemi érdeke volt akkor is fenntartani, ha a nagyobb hatalmak már kihátráltak mögüle.⁷⁵

Nem megfélemlítve a lokális folyamatokról, az enyhülésnek a nemzetállami logika visszatéréseként való értelmezése sok előnnyel jár az elemzés számára. Magyarázza, hogy a különböző országok miért és hogyan kezdtek önállóbb, kezdeményezőbb politikába az 1960-as évek közepétől – akár Keleten, akár Nyugaton. A feszítő külső kényszerek egy része megenyhült, így például a rezsim legitimitációja a szocialista országok esetében, míg mások – elsősorban a gazdasági életképesség követelménye – erősödtek. Alternatív lehetőségek jöttek létre, melyek a blokkok megbomlásából eredtek: a franciaországi gaulle-ista kihívásból Nyugaton, illetve elsősorban a Kína jelentette kihívásból Keleten. Önmagában a tény, hogy voltak, akik Kína „oldalára álltak”, illetve megkérdőjelezték Moszkvának a szocializmuson belüli szerepét, lehetővé tette bizonyos országok, így Románia számára az önállóbb külpolitikát. Más országok a szovjetekhez való hűség mellett önállóbb, a szovjetektől jobban eltérő belpolitika megvalósításába kezdhettek, mint ahogy Magyarország is tette.

---

⁷⁵ Lásd: Békés Cs., 2008. 219–232.

Az európai historiográfia csaknem általános hiányossága azonban, hogy ezt a tartós és nagy jelentőségű folyamatot, az európai enyhülést, kizárólag európai kontextusban vizsgálja, és nem köti össze a kelet-ázsiai eseményekkel. George F. Kennan már korán felismerte azt, amit valószínűleg csak Sztálin sejtett még, miszerint ha Kínában győznek a kommunisták, az egész kommunista mozgalom súlypontja áthelyeződhet oda.⁷⁶ Ha végül át nem is helyeződött, elképesztő hatással volt az európai politikára is. Az ezt leginkább kihasználó vezető, Nicolae Ceaușescu 1975-ben, Gerald Ford amerikai elnökkel folytatott találkozásán kifejtette: „*Ami azt illeti, a kínaiak bárki másnál többet tettek az európai leszerelésért, mert arra kényszerítették a szovjeteket, hogy jelentős számú katonát vezényeljenek a kínai határra.*”⁷⁷ Az enyhülés tehát olyan egyetemes történeti, globális jelenség, melynek eredete ázsiai, hatásai pedig elsősorban európaiak.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Arrighi

2010 Arrighi, Giovanni: *The World Economy and the Cold War, 1970–1990*. In: Leffler–Westad, 2010. Vol. 3. 23–44.

Balogh

2002 Balogh András: A jaltai rendszer. In: *Rubicon*, 13. (2002) 9–10. sz. 4–10.

Baranyi

2011 Baranyi Tamás Péter: Feltartóztatás vagy szétválasztás? George F. Kennan és John Lukacs levelezése. In: *Kommentár*, 6. (2011) 2. sz. 84–100.

Békés Cs.

2008 Békés, Csaba: Why Was There no “Second Cold War” in Europe? Hungary and the East–West Crisis Following the Soviet Invasion of Afghanistan. In: *NATO and the Warsaw Pact. Intra-bloc Conflicts*. Eds.: Heiss, Mary Ann – Papacosma, Victor S. Kent, Oh., 2008. 219–232.

2010 Békés, Csaba: East Central Europe, 1953–1956. In: Leffler–Westad, 2010. Vol. 1. 334–352.

2012 Békés Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában 1953–1991*. [Akadémiai doktori értekezés.] Bp., 2012.

Békés M.

2014 *Szabadságharcosok. Hidegháborús írások*. Szerk.: Békés Márton. Bp., 2014.

Bergeron

1992 Bergeron, Gérard: *Finie... la Guerre froide?* Sillery, Québec, 1992.

Bottoni

2014 Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Bp., 2014.

⁷⁶ Lukacs, 2010. 260.

⁷⁷ Memorandum of Conversation, Bucharest, August 3, 1975, 9–10:25 a.m. In: *FRUS*, 2008. Document 37.

Carr

1945 Carr, Edward Hallett: *Nationalism and After*. London, 1945.

1946 Carr, Edward Hallett: *The Soviet Impact on the Western World*. London, 1946.

Cesa

2009 Cesa, Marco: Realist Visions of the End of the Cold War: Morgenthau, Aron and Waltz. In: *British Journal of Politics and International Relations*, 11. (2009) 2. sz. 177–191.

Cohen

1993 Cohen, Warren I.: *America in the Age of Soviet Power*. Cambridge, 1993. (Cambridge History of American Foreign Relations, vol. 4.)

Costigliola

1994 Costigliola, Frank: Kennedy, De Gaulle, and the Challenge of Consultation. In: *De Gaulle and the United States. A Centennial Reappraisal*. Eds.: Paxton, Robert O. – Wahl, Nicholas. Oxford–Providence, 1994. 169–194.

Csicsmann

2001 Csicsmann László: A hidegháború politikaelméleti és historiográfiai (újra)értékelése. In: *Tudományos Közlemények [Általános Vállalkozási Főiskola]*, 4. (2001) 79–94.

Feis

1960 Feis, Herbert: *Between War and Peace: The Potsdam Conference*. Princeton, 1960.

Fink

2017 Fink, Carole K.: *Cold War. An International History*. New York, 2017.

Fischer

2014 Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ, 1945–1989*. Bp.–Pécs, 2014.

Fleming

1961 Fleming, Denna Frank: *The Cold War and Its Origins*. I–II. New York, 1961.

Frank–Magyarics

1999 Frank, Tibor – Magyarics, Tamás: *Handouts for U.S. History*. Bp., 1999.

FRUS

2001 *Foreign Relations of the United States, 1964–1968*. Vol. XII. *Western Europe*. Ed.: Miller, James E. Washington, 2001.

2008 *Foreign Relations of the United States, 1969–1976*. Vol. E–15. Part 1. *Documents on Eastern Europe, 1973–1976*. Ed.: Kraemer, Peter. Washington, 2008.

Gaddis

1998 Gaddis, John Lewis: *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*. Bp., 1998.

Gáll

1970 Gáll János: Három világ. In: *Korunk*, 29. (1970) 10. sz. 1478–1485.

Garadnai

2005 Garadnai Zoltán: *Kelet-Közép-Európa helye és Magyarország szerepe De Gaulle tábornok Európa-politikájában (1958–1969). A francia „détente – entente – cooperation” politika lehetőségei, külső és belső korlátai*. [PhD-értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem.] Bp., 2005.

Gaulle

2003 Gaulle, Charles de: *A reménység emlékiratai*. 1. köt. *Az újjászületés, 1958–1962*. Szeged, 2003.

Gavin

2001 Gavin, Francis J.: The Myth of Flexible Response. United States Strategy in Europe during the 1960s. In: *The International History Review*, 23. (2001) 4. sz. 847–875.

Gerőcs

2016 Gerőcs Tamás: A polaritással kapcsolatos vita neostrukturális interpretációja. In: *Külügyi Szemle*, 15. (2016) 1. sz. 68–83.

Hanhimäki

2008 Hanhimäki, Jussi M.: Conservative Goals, Revolutionary Outcomes: The Paradox of Détente. In: *Cold War History*, 8. (2008) 4. sz. 503–512.

Horváth–Paragi–Csicsmann

2014 Horváth Jenő – Paragi Beáta – Csicsmann László: *A nemzetközi kapcsolatok története, 1941–1991*. Bp., 2014.

Inozemcev

1954 Иноземцев, Николай Николаевич: *Американский империализм и германский вопрос (1945–1954)*. Москва, 1954.

1960 Иноземцев, Николай Николаевич: *Внешняя политика США в эпоху империализма*. Москва, 1960.

Johnson

2010 Johnson, Paul: *Értelmiségiek*. Bp., 2010.

Judt

2008 Judt, Tony: *Befejezetlen múlt. A francia értelmiség 1944–1956*. Bp., 2008.

Kennan

2001 Kennan „hosszú távirata” Moszkvából, 1946. február 22. In: Mezei, 2001. 214–224.

2001 A szovjet magatartás forrásai (X cikk), 1947. július. In: Mezei, 2001. 239–244.

Kissinger

1994 Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Bp., 1994.

2011 Kissinger, Henry: *White House Years*. New York, 2011.

Lacouture

1993 Lacouture, Jean: *De Gaulle. The Ruler*. New York, 1993.

Laird

1999 Interview with Former Defense Secretary Melvin Laird. In: *National Security Archive at the George Washington University. Episode 16. Détente*. 1999. február 7. <http://nsarchive2.gwu.edu/coldwar/interviews/episode-16/laird1.html> (letöltés: 2019. május 10.).

Lasch

1969 Lasch, Christopher: *The Agony of the American Left*. New York, 1969.

Leffler–Westad

2010 *The Cambridge History of the Cold War*. Vol. 1. *Origins*. Vol. 2. *Crises and Détente*. Vol. 3. *Endings*. Eds.: Leffler, Melvyn P. – Westad, Odd Arne. Cambridge, 2010.

Lenin

1981 V. I. Lenin összes művei. XXII. köt. 1912. július–1913. február. Bp., 1981.

Lippmann

1947 Lippmann, Walter: *The Cold War. A Study in U.S. Foreign Policy*. New York, 1947.

Lukacs

1953 Lukacs, John: *The Great Powers and Eastern Europe*. New York, 1953.

1961 Lukacs, John: *A History of the Cold War*. New York, 1961.

1992 Lukacs, John: *Az Egyesült Államok 20. századi története*. Bp., 1992.

2010 *A történelem eleven valósága. George F. Kennan és John Lukacs levelezése*. Szerk.: Lukacs, John. Bp., 2010.

Lundestad

1986 Lundestad, Geir: Empire by Invitation? The United States and Western Europe, 1945–1952. In: *Journal of Peace Research*, 23. (1986) 3. sz. 263–277.

Marcuse

1990 Marcuse, Herbert: *Az egydimenziós ember*. Bp., 1990.

Martin

2012 Martin, Garret J.: Towards a New Concert of Europe. De Gaulle’s Vision of a Post-Cold War Europe. In: *Visions of the End of the Cold War in Europe, 1945–1990*. Eds.: Bozo, Frédéric et al. New York, 2012. 91–104.

Mezei

2001 *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Szerk.: Mezei Géza. Bp., 2001.

Mitchell

2010 Mitchell, Nancy: The Cold War and Jimmy Carter. In: Leffler–Westad, 2010. Vol. 3. 66–88.

Naftali–Fursenko

1997 Naftali, Timothy – Fursenko, Aleksandr: *“One Hell of a Gamble”: Kennedy, Castro, and Khrushchev, 1958–1964*. New York–London, 1997.

Novikov

2001 A Novikov-távirat: „Az amerikai külpolitika a háború-utáni időszakban”, 1946. szeptember 27. In: Mezei, 2001. 178–187.

Rákosi

1951 Rákosi Mátyás: *A békéért és a szocializmus építéséért*. Bp., 1951.

Savranskaya–Taubman

2010 Savranskaya, Svetlana – Taubman, William: Soviet Foreign Policy, 1962–1975. In: Leffler–Westad, 2010. Vol. 2. 134–157.

Schulzinger

2010 Schulzinger, Robert D.: Détente in the Nixon–Ford Years. In: Leffler–Westad, 2010. Vol. 2. 373–394.

See

2002 See, Jennifer W.: An Uneasy Truce: John F. Kennedy and Soviet–American Détente, 1963. In: *Cold War History*, 2. (2002) 2. sz. 161–194.

Selvage

2017 Selvage, Douglas: H-Diplo Forum on “CSCE, the German Question, and the Eastern Bloc” in the Journal of Cold War Studies 18:3. In: *H-Diplo Article Review Forum*, 2017. június. <https://networks.h-net.org/node/28443/discussions/182163/h-diplo-article-review-701-%E2%80%9Ccsce-german-question-and-eastern-bloc%E2%80%9D> (letöltés: 2019. május 15.).

Simai

1969 Simai Mihály: *Közeledik-e egymáshoz a két rendszer?* Bp., 1969.

Soutou

2009 Soutou, Georges-Henri: The Linkage between European Integration and Détente. The Contrasting Approaches of de Gaulle and Pompidou, 1965 to 1974. In: *European Integration and the Cold War. Ostpolitik-Westpolitik, 1965–1973*. Ed.: Ludlow, Piers N. London, 2009. 1–24.

Suri

2010 Suri, Jeremy: Counter-cultures: The Rebellions against the Cold War Order, 1965–1975. In: Leffler–Westad, 2010. Vol. 2. 460–481.

Toynbee

1946 Toynbee, Arnold J.: *The Prospects of Western Civilisation*. London–New York, 1946.

Trachtenberg

1999 Trachtenberg, Marc: *A Constructed Peace. The Making of the European Settlement, 1945–1963*. Princeton, 1999.

Williams

1959 Williams, William Appleman: *The Tragedy of American Diplomacy*. Cleveland, 1959.

Zubok

2008 Zubok, Vladimir: The Soviet Union and Détente of the 1970s. In: *Cold War History*, 8. (2008) 4. sz. 427–447.

TAMÁS PÉTER BARANYI

DÉTENTE IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE COLD WAR

There have been serious debates about the origins, systemic features, and interpretations of the Cold War that led to the establishment of a set of diverging schools. The term *détente*, though not less intriguing, have not yet resulted in such a divergence of opinion. This article aims at giving an overview of Cold War historiography at the systemic level into which different ideas, chronological boundaries, and interpretations of *détente* might be fit. As *détente* is an easing of tensions within the Cold War, a clear view of the former demands a sound understanding of the latter. This article argues for a three level approach to *détente* with three major distinctive features: the demand to restore order in Cold War societies; the return of nation-state logic to international relations; and the impact Chinese developments had on European politics, all of which are essential elements to *détente*.

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2019-es évfolyamának megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap